

Impactul telelucrului asupra tarilor în curs de dezvoltare

Prof.dr. Bogdan GHILIC-MICU, asist. Marian STOICA, asist. Cristian USCATU,
Catedra de Informatica Economica, A.S.E. Bucuresti

Dezvoltarea rapida în ultimii ani a tehnologiei informatiei si comunicatiei (TIC) are un impact tot mai mare asupra economiei globale si a societatii, aducând în primplan schimbari fundamentale ale modelelor de productie si distributie, ale conditiilor comerciale, ale ocuparii fortei de munca si vietii de zi cu zi. Impactul TIC asupra muncii si efectele telelucrului variaza în functie de circumstante. Liberalizarea comerțului si reducerea costului serviciilor de telecomunicatii ca si existenta unei infrastructuri TIC adecvate constituie o conditie pentru folosirea cu succes a TIC de catre tarile în curs de dezvoltare. În plus, baza tehnologica trebuie întretinuta si dezvoltata de personal cu calificare înalta. În epoca informationala, investitia în educatie si cunostinte, cu accent special pe echitatea între sexe, devine o conditie absolut necesara pentru participarea cu succes la competitia globala.

Cuvinte cheie: telelucru, impact socio-economic, societatea informationala, munca la distanta.

Introducere

Unul din noile fenomene posibile datorita TIC este telelucrul (sau telenaveta), raspândite în SUA, Europa de vest si Japonia si în diferite faze de implementare în tarile în curs de dezvoltare. Folosind definitiile European Telework Online, un site Web oficial al programului Comisiei Europene *Initiativa de Dezvoltare a Telelucrului în Europa*, telelucrul (termen folosit în Europa) sau telenaveta (termen folosit în SUA) are loc atunci când tehnologiile informatiei si comunicatiei sunt folosite pentru a face posibila munca la distanta fata de locul unde sunt necesare rezultatele acesteia sau locul unde munca se desfasoara în mod normal. Cu toate ca accesul la Internet este necesar pentru unele forme de telelucru (de exemplu, comerțul electronic), folosirea calculatoarelor personale împreuna cu diferite forme de telecomunicatii nu este suficienta pentru telenaveta. Telelucrul cuprinde o serie de categorii distincte:

- *Telelucrul la domiciliu*, prin care un angajat sau contractor lucreaza acasa în loc sa se deplaseze la sediul angajatorului sau clientului.
- *Telelucrul mobil*, în care directorii, liber profesionistii sau personalul care

asigura serviciile utilizeaza TIC pentru a continua sa lucreze în timpul calatoriilor.

- *Munca în centre de telenaveta* (cladiri de birouri dotate cu echipamente TIC), care permit angajatilor sa evite deplasările lungi la locul de munca obisnuit.

- *Munca în telecentre rurale*, care ofera comunitatilor locale acces la dezvoltarea aptitudinilor, echipament TIC de mare performanta, aspecte legate de socializare si retea (ultimele doua fiind posibil de neglijat în cazul muncii la domiciliu).

- *Munca la distanta în retea*, care reprezinta munca în sectoare care manipuleaza volume mari de date sau dezvolta software, activitati care se pot desfasura oriunde în lume, rezultatele fiind livrate oriunde, peste granitele nationale, prin folosirea surselor externe.

Un numar tot mai mare de "gulere albe" din tarile industrializate se orienteaza spre telelucru. În prezent, numarul telelucraților în SUA este de 8,3 milioane, ceea ce constituie 6% din forta de munca adulta. Acest numar creste cu 15% în fiecare an si se estimeaza ca va atinge 24 de milioane în anul 2001. Doua treimi din primele 1000 de companii din SUA au deja implementate programe de telelucru, jumatate din acestea fiind instituite în ultimii doi ani. Marea majoritate din cei implicati în aceste

programe se asteapta la o dezvoltare a lor, iar 60% din directorii celorlalte companii intentioneaza sa implementeze un astfel de program în urmatorii trei ani. Rezultatele cercetarilor efectuate pe baza experientei în domeniul telelucrului din tarile industrializate sugereaza ca printre beneficiile telelucrului, din punct de vedere al companiei, se pot enumera:

- *cresterea productivitatii angajatilor* cu pâna la 20-45% (“The Economics of Teleworking”) datorata unei mai bune potriviri a programului de munca cu circumstantele individuale, concentrarii asupra rezultatelor muncii si nu asupra procesului, reducerea stresului si îmbunatatirea sanatatii, reducerea absentismului;
- *recrutarea de personal cu calificare înalta* pentru salarii mai mici, datorita ariei geografice de selectie mai mari;
- *realizarea de economii directe si indirecte* ale activitatilor suplimentare (acomodare, asigurari etc.);
- *facturi mai mici* la utilitati pentru companie (apa, energie electrica, caldura);
- *reduceri* ale congestionarii traficului, consumului de combustibil si poluarii mediului;
- *locuri de munca suplimentare* pentru populatia rurala.

Cu toate ca beneficiile enumerate sunt valabile si pentru tarile în curs de dezvoltare, nu exista suficiente conditii de implementare a noilor forme de munca, datorita în principal insuficientei infrastructurii TIC si conectarii la Internet. Totusi, exista unele exemple de telelucru aplicat în diferite tari în curs de dezvoltare.

Munca la distanta în retea

Un mare numar de tari concureaza pentru o parte din piata serviciilor de informatii externe, o piata estimata la 30-40 de miliarde USD. Între ele se afla Barbados, Jamaica,

Republica Dominicana, India, Filipine si Orientul Îndepartat. Serviciile contractate includ o gama larga, de la introducerea primara de date pâna la crearea de software. Alegerea locatiei pentru munca în retea depinde de infrastructura de telecomunicatii, costul muncii si legislatia nationala privind proprietatea intelectuala [Canute, 1996]. Din acest punct de vedere. Se pot implementa o serie de forme de munca în retea.

➤ *Parcurile de Tehnologia Informatiei si Comunicatiei* integreaza facilitati avansate pentru productie, proiectare, dezvoltare, instruire, magazine de prezentare, recreere si activitati rezidentiale, totul concentrat într-un singur loc (figura 1). Parcul, cu propria sa uzina electrica, sisteme de comunicatii sofisticate si cele mai avansate sisteme automate este proiectat sa vina în întâmpinarea nevoilor unice ale companiilor internationale de înalta tehnologie implicate în TIC, dezvoltarea de software, calculatoare, electronica si tehnologie de comunicatii.

➤ *Companii furnizoare de servicii Internet* care se adreseaza unui numar foarte mare de clienti. Cei mai multi sunt clienti comerciali, iar accesul la Internet creeaza acestora posibilitatea de a obtine contracte software în tarile dezvoltate.

➤ *Echipele virtuale* sunt formate din specialisti din toata lumea, care lucreaza la aceleasi sarcini, permitând o livrare eficienta a rezultatelor, deoarece se apeleaza instantaneu la specialisti în domeniul cerut. De exemplu, atunci când un partener are o problema mecanica, echipa virtuala care supravegheaza operatiunile din procesul tehnologic apeleaza la un expert, care diagnosticheaza problema de la distanta prin legatura video, consulta producatorul echipamentelor prin posta electronica si expediază piesele de schimb în aceeasi zi (figura 2). [Melymuka, 1997]

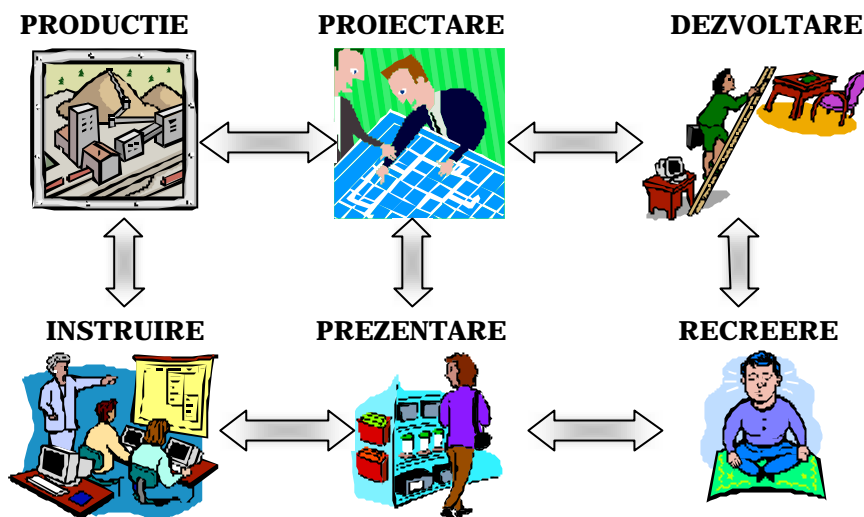

Fig. 1. Parc de tehnologia informatiei si comunicatiei

➤ *Echipe de criza* care rezolva urgente din orice domeniu prin angajatii sai din toata lumea, legati prin tehnologii de mare clasa peste spatiu si timp. Aceste echipe pot fi mobilizate instantaneu si sa lucreze permanent pâna la rezolvarea problemei, membrii aflându-se în fuse orare diferite. Teleducrul are implicatii enorme asupra diviziunii internationale a muncii si a conditiilor comerciale. El constituie o ocazie

rara pentru tarile în curs de dezvoltare de a-si îmbunatati competitivitatea în economia mondiala. În mediul global bazat tot mai mult pe competitie, companiile cauta forta de munca cât mai ieftina dar cu calificare suficienta, care sa poata fi angajata pe baza de contract în functie de nevoi. Teleducratorii constituie o forta de munca flexibila, cu posibilitati rapide de angajare si usor de concediat.

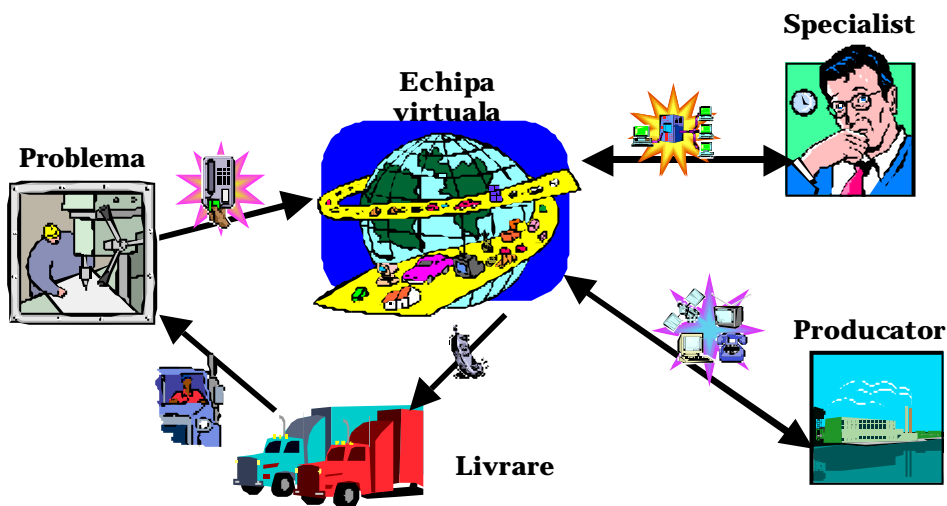

Fig. 2. Echipa virtuala – forma de munca în retea

Deoarece Internet-ul face posibila cautarea de forta de munca adecvata posturilor în întreaga lume, are loc un transfer al sarcinilor de munca spre zonele cu forta de munca ieftina. Exportul de sarcini de munca din tarile industrializate spre cele în curs de dezvoltare (care a aparut întâi în sectorul manufacturier) se repeta acum în sectorul serviciilor bazate pe informatie.

Activitatile exportate în acest fel sunt ori slujbe de înalta calificare în productia si dezvoltarea de software, ori sarcini de nivel foarte scazut (de exemplu introducerea primara de date sau prelucrarea cererilor de despagubiri din asigurari). Studiile arata ca teleducratorii din tarile în curs de dezvoltare, în special cei care efectueaza munci necalificate, sunt tratati

sub standardele internationale de munca [Soares, 1992]. De aceea, este important atât pentru organizatiile comerciale cât si pentru guverne sa asigure o protectie corespunzatoare a telelucratorilor.

Desi cel din urma tip de export de sarcini de lucru este similar cu diviziunea internationala a muncii în industria producatoare de bunuri (unde muncile intensive care nu necesita calificare înalta se "exporta"), muncile din domeniul TIC ofera oportunitati mai bune datorita usurintei sporite în transferul de tehnologie. Vechea paradigma a dezvoltarii economice care pornea de la agricultura si facilitati primare spre bunuri si servicii nu mai este suficienta în era informatională. Pentru a obtine un nivel competitional adecvat pe piata globală, economiile statelor în curs de dezvoltare trebuie sa își îmbunătăteasca infrastructurile, în primul rând cea de telecomunicatii. Ele pot folosi în continuare forta de munca mai ieftina de care dispun si costurile reduse de administrare, în timp ce avanseaza direct în piata globală a serviciilor bazate pe informatii, care constituie 50-80% din activitatea comercială a tarilor avansate.

Cresterea telelucrului a început sa influenteze politicile comerciale. De exemplu, India a abandonat politicile protectioniste si permite companiilor americane sa importe echipamente de calcul fara taxe. De asemenea, a oferit reduceri si scutiri de taxe si facilitati imobiliare pentru a încuraja industria producatoare de software. Exporturile Indiei în acest domeniu a crescut de la 225 milioane USD în 1992, la 1,15 miliarde USD în 1996, estimându-se a ajunge la 3,6 miliarde USD în anul 2000.

Noi tipuri de locuri de munca folosind TIC

Cresterea comerțului electronic si a telelucrului duce la o cerere din ce în ce mai mare de produse TIC, software, infrastructura de telecomunicatii si acces la Internet, producând astfel tot mai multe posibilitati de angajare. Se creeaza locuri de munca în domeniul vânzarilor, întretinerii, service-

ului, furnizarii de servicii Internet (ISP) si adaptarii continutului TIC si software-ului la nevoile si cerintele locale. Noile tipuri de locuri de munca create ca urmare directă a TIC sunt urmatoarele:

- furnizori de telecomunicatii;
- consultanti tehnici;
- analisti de programe;
- ingineri software;
- producatori de CD-ROM-uri;
- programatori de site-uri Web;
- administratori de site-uri Web;
- manageri de cyber-café-uri;
- functionari pentru vânzari on-line;
- cercetatori pe Internet;
- autori de motoare de cautare;
- consultanta si vânzari pentru site-uri Web;
- integratori de sisteme software;
- dezvoltatori de legaturi (contacteaza site-uri importante pentru a crea legaturi spre site-ul lor);
- vânzare de servicii ISP si telecomunicatii;
- consultanta si vânzari pentru videoconferinte;
- vânzari de sisteme de telefonie la domiciliu;
- consultanti de vânzari pe Internet;
- raportori de vânzari pentru programe de servicii financiare;
- directori de conturi pe site-uri Web;
- negociatori de contracte pentru companii de software;
- autori de documentatie pentru pachete software;
- procesare de mesaje electronice;
- introducere de date.

Internet-ul ofera acces personal sporit la piete, nu numai pentru bunuri dar si pentru investitii, prin informatii relevante asupra dobânzilor si altor indicatori financiari. Ca urmare, apar posibilitati de profit atât pentru investitori, cât si pentru companiile care au nevoie de investitii. Pe lângă diferitele servicii financiare (de exemplu, telebanking-ul), Internet-ul ofera si posibilitatea operatiunilor de tip bancar fara intermediari, punând în legatura pe cei care

au nevoie de credite cu creditorii nebanca-ri.

Internet-ul face posibil si comertul fara intermediari, ceea ce duce la venituri semnificative pentru companiile din tarile în curs de dezvoltare, în special cele mici si mijlocii. Însa, datorita dimensiunii uriașe a Internet-ului, comertul electronic ofera posibilitati si pentru intermediari. Intermediarii pe Internet pot nu numai sa distribuie bunuri, dar si sa se ocupe de fluxurile de informatii între vânzatori si cumparatori. Ca urmare, cumparatorii pot sa caute, sa creeze si sa compare diferite configuratii din punct de vedere al pretului, totul într-un singur loc. Noii intermediari urmaresc profilul cumparatorilor, pentru a oferi pro-

dusele cele mai adecvate nevoilor acestora.

TIC si dezvoltare rurala

Odata cu expansiunea TIC, cei saraci si populatia rurala pot fi marginalizati, deoarece interesul de a instala sisteme de acces la Internet (care sunt costisitoare pentru aceste comunitati) este redus. Totusi, telelucrul deschide posibilitati pentru dezvoltarea socio-economica a zonelor rurale, în care se creeaza noi posibilitati de angajare prin telelucru. Exista deja exemple de companii care "exporta" unele sarcini de rutina spre zonele rurale. De exemplu, cererile de despagubiri adresate unei companii de asigurari britanice sunt procesate de angajati aflati într-un sat irlandez.

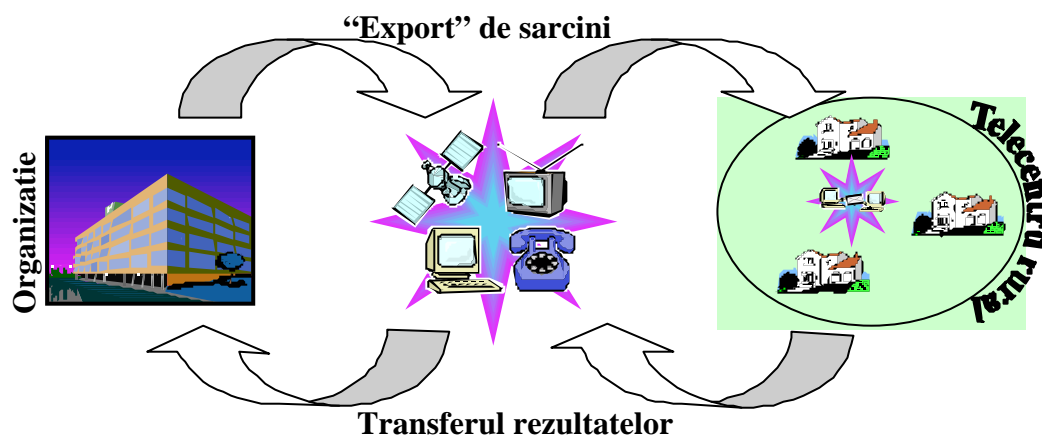

Fig. 3. TIC si dezvoltarea rurala

În cazul comunitatilor rurale din tarile în curs de dezvoltare, accesul la informatii si la Internet are un impact mult mai pronuntat (figura 3). În acest context, capata interes stabilirea de telecomunitati sau centre Internet în zonele rurale, deoarece ofera acces la pietele globale, nationale, regionale si locale de informatii, necesare generarii de venituri, oferind informatii precum:

- experienta altor comunitati rurale, în obtinerea de venituri din alte surse decât agricultura;
- initiativele pentru economii financiare;
- informatii de piata, informatii financiare, despre împrumuturi si cum pot fi obtinute acestea, solutii practice pentru supravietuirea micilor afaceri;

- informatii despre posibilitatile de angajare sezoniera/întâmplatoare;
- posibilitati de dezvoltare a talentelor;
- experienta agricola privind conservarea solului, refacerea fertilitatii, agricultura în conditii neprielnice;
- informatii asupra regulamentelor si politicilor guvernamentale privind dezvoltarea rurala: sanatate, agricultura, educatie, cooperative;
- prevenirea si tratarea bolilor.

Aceste retele permit un control superior al mediului, cu consecinte într-o mai buna pregatire pentru suportarea dezastrelor naturale si o mai buna utilizare a resurselor.

Telecentrele pot fi create pentru îmbunatatirea nivelului educational al comunitatilor rurale si sa ofere posibilitati de pregatire si

formare a talentelor prin educatia la distanta. TIC ofera mai multor oameni acces facil la oportunitati educationale, indiferent de pozitia lor geografica. Un nivel superior de educatie si cunostinte, combinat cu o participare sociala mai mare poate conduce la acordarea de puteri sporite populatiei rurale si o participare mai larga la problemele comunitare.

De asemenea, telelucrul poate sa ajute la oprirea migratiei populatiei rurale spre orase si metropole, deoarece acestea pierd exclusivitatea ca furnizori de locuri de munca, prin posibilitatile de generare de venit la nivel local, prin canale "la distanta". În plus, se poate prevedea o migrare a telelucratorilor de la orase spre zonele rurale. Migratia inversa are loc deja în tarile occidentale, producând o crestere a sectorului local al serviciilor. Exista, de asemenea, posibilitatea migrarii din zonele cu costuri de viata mari din tarile industrializate spre regiuni mai ieftine si mai atractive din punct de vedere al mediului din tarile în curs de dezvoltare.

Telelucrul si forta de munca feminina

Cercetari efectuate asupra impactului schimbarilor tehnice în functie de sex au aratat ca noile tehnologii ale informatiei creeaza posibilitati mari pentru femei, în special în sectorul serviciilor (de exemplu, financiar-bancare). Aceste schimbari au facut ca multe din locurile de munca ocupate de femei în sectorul manufacturier sa fie redundante sau anacronice. Mai mult, studiile demonstreaza ca majoritatea angajatilor în introducerea de date si procesarea de informatii sunt tinere femei care lucreaza în conditii mult sub standardele internationale. [Pearson, 1993]

Totusi, TIC si telelucrul pot fi ajustate pentru a oferi puteri sporite femeilor, a le ajuta sa obtina conditii de munca mai bune si a le îmbunatati conditiile de viata, pas-trând si distribuind cunostintele specifice sexelor (de exemplu, în agricultura, managementul resurselor naturale, sanatate etc.). Numarul si întinderea retelelor electronice destinate femeilor a crescut continuu. Con-

form experientei *Asociatiei femeilor care lucreaza pe cont propriu*, o organizatie neguvernamentala din India, managementul la scara redusa cu ajutorul calculatorului si sistemele de contabilitate au ajutat la îmbunatatirea eficientei femeilor care lucreaza ca vânzatori stradali, creatori de ornamente si croitorese în sectorul informal. Telelucrul de acasa este în mod deosebit atragator pentru femei, deoarece le permite sa își continue cariera, având grija în acelasi timp de copii.

TIC cu scopul de a ajuta oamenii din zonele rurale pare sa fi fost de folos mai mult barbatilor decât femeilor, întrucât planificatorii stiintifici si tehnologici nu au luat în considerare dezvoltarea specifica fiecarui sex. Ca urmare, schimbarile tehnologice oferite femeilor au fost adesea formulate si proiectate gresit. Atitudinea culturala si prejudecatile sexuale sunt obstacole în calea educatiei si carierelor în stiinta, tehnologie si folosirea TIC de catre femei. Mai multi baieti decât fete primesc educatia de baza, mai multi baieti decât fete studiaza stiinta si tehnologia, ceea ce duce la o balanta dezechilibrata din punct de vedere al sexelor în carierele din stiinta si tehnologie. Ar trebui facut mai mult pentru încurajarea mobilizarii populatiei feminine în TIC, întrucât tot mai multe dovezi arata ca cea mai eficienta investitie pe care o poate face o tara în curs de dezvoltare este cea în educatia fetelor. [Sandstrom, 1994]

TIC si piata fortei de munca

TIC a fost folosita tot mai mult de institutii ale societatii civile pentru constientizarea problemelor cu care se confrunta. Sindicatele din comert nu mai privesc TIC ca o amenintare pentru locurile de munca ale membrilor, ci realizeaza potentialul acestei dezvoltari. Într-un efort de a obtine o raspândire si o eficienta mai mare în economia globalizata, syndicatele din comert au început sa foloseasca TIC tot mai mult în activitatile lor. Preocuparile syndicatelor în privinta locurilor de munca flexibile include urmatoarele repere:

- posibilitatea sindicatului de a reprezenta eficient telelucratorii;
- echitate în selectia telelucratorilor: rang, aprecierea performantelor, resedinta;
- nivelul de sprijin: echipamente, asistentă;
- proceduri de micro-management și atribuirea sarcinilor de munca;
- respectarea standardelor de munca: siguranța, munca peste program;
- controlul privind inspectia la domiciliu, monitorizarea electronica și alte invazii potențiale în intimitatea lucratorului;
- eforturi de convertire a personalului de cariera în personal angajat pe baza de contract.

Exemple de rețele on-line ale sindicatelor comerciale includ LaborNet, Union Resource Network, SoliNet și Labour Telematics Centre (LTC). LTC conlucrează cu multe sindicate și organizații internaționale și naționale, incluzând Confederația Internațională a Sindicatelor din Comerțul Liber, Oficiul Internațional al Muncii, Federația Internațională a lucrătorilor din domeniul chimic, energetic și general, Uniunea internațională a asociațiilor din agricultura, industria alimentară, hoteliera și catering, Serviciile Publice Internaționale, Colegiul European al Sindicatelor din Comerț, Federația generală a sindicatelor din comerț etc. LTC sprijină sindicatele naționale din țări africane, din Asia, Europa Centrală și de Est pentru înființarea rețelelor de comunicații electronice. Centrul oferă studii de fezabilitate, audit, politici de dezvoltare și cercetări despre impactul telematicii asupra ocupării și organizării forței de muncă, activității sindicatelor, cursuri de pregătire în comunicații electronice și aplicații TIC, dezvoltarea de servicii on-line specifice miscării sindicale din comerț.

Pe de altă parte, telelucrul ridică probleme importante în fața sindicatelor comerciale. Lipsa oportunităților de socializare la locul de muncă pentru telelucratori poate duce la îndepărtarea de sindicate. Mai mult, natura telelucrului duce la imposibilitatea controlului orelor și condițiilor de muncă. Competiția acerbă duce la insecuritatea locului

de muncă, iar absența legislației corespunzătoare ridică probleme adiționale. Totuși, sindicatele își continuă transformarea spre o rețea globală, urmând modelul marilor companii multinaționale.

Impactul asupra mediului

În ceea ce privește mediul, telelucrul ar putea avea următoarele efecte:

- reducerea nivelului traficului, care conduce la reducerea poluării aerului și consumului de combustibil și, posibil, la reducerea cheltuielilor pentru infrastructura rutieră;
- scăderea consumului de hârtie;
- folosirea mai judicioasă a spațiului birourilor.

S-a demonstrat că reducerea cu numai 4% a traficului în orele de vârf eliberează străzile și îmbunătățește condițiile de deplasare, reducând consumul de combustibil și gazele de esapament (fiecare galon de combustibil ars produce 1800 galoane de gaze toxice). Conform unui studiu efectuat de Universitatea California Davis, reducerea deplasărilor cu mașina datorate telecentrelor, duce la reducerea cu 49% a emisiilor de oxizi de azot, cu 53% a emisiilor de particule. O comparație a comportamentului în privința transporturilor înainte și după trecerea la telelucru, arată o reducere a numărului de deplasări cu mașina personală cu 27%, o reducere cu 77% a distanței totale parcursă de mașini, o reducere a numărului de porniri de motor la rece cu 39% și 4% porniri la cald. Toate acestea duc la o reducere cu 48% a gazelor organice, 64% a monoxidului de carbon, 69% a oxizilor de azot și 78% a emisiei de particule. Acestea sprijină ideea că telelucrul reduce distanța totală parcursă, dar nu neapărat și numărul de deplasări efectuate de telelucratori. Tendința aceasta se înregistrează în special la cei care lucrează în telecentre aflate foarte aproape de domiciliu. Efectul general al telelucrului este însă de reducere a consumului de combustibil, a deteriorării drumurilor, poluării aerului, ambuteiajelor și, ca urmare, a accidentelor.

Video-conferintele la telecentrelor locale folosind echipament adecvat pot duce, de asemenea, la reducerea nevoii de deplasare pentru sedinte, economisind astfel resurse. Trecerea la telelucru înseamna o reducere a nevoii de birouri si, deci, a consumului de electricitate si agent termic. Unele companii cu multi angajati mobili si-au redus birourile pâna la o treime din spatiul initial. Folosirea TIC pentru telelucru duce si la o reducere a consumului de hârtie, deoarece tot mai multa corespondenta si tranzactii comerciale se desfasoara pe cale electronica. Cu toate ca telecomunicatiile au o eficienta tot mai mare, volumul mereu în crestere de informatii presupune înca, de cele mai multe ori, imprimate pe hârtie. Generatiile viitoare, crescute în societatea informationala, ar putea resimti mai putin nevoia de a imprima totul pe hârtie.

Bibliografie

[UC Davis] – UC Davis, Institutul de Transporturi, “Cercetari pentru Transporturi D”, vol. 1, nr. 1, 1996

[Canute, 1996] – Canute James, „Silicon Valley comes to Carribean” în *Finance Times*, 3 aprilie 1996

[Melymuka, 1997] – K. Melymuka, „Managing Virtual Realities”, *Computer World*, 28 aprilie 1997

[Sinioros, 1997] – “Software reliability monitoring a quality characteristic during the whole life cycle”, în *Computer Science*, Bucuresti 1997

[Soares, 1992] – „The hard life of unskilled workers in new technologies: data-entry clerks in Brazil”, A. Soares în „*Humas aspects in computing*”, ed. H. J. Bullinger, 1992

[Low, 1999] – Linda Low, „Impactul social al noilor tehnologii de comunicatie”

[Norman, 1996] – Peter Norman, „Exportatorii germani își reduc vânzarile datorita Internet-ului”, în *Financial Times*, 1996

[Pearson, 1993] – „Sexul si noile tehnologii în Caraibe”, Ruth Pearson, 1993

[Sandstrom, 1994] – S. Sandstrom, “Cea mai eficienta investitie a lumii în dezvoltare: educarea fetelor”, 1994